

Erdem AKGÜN*

“HAYRETÜ’L-AZİME Fİ İNTİHALATİ’L-GARİBE”: ‘GARİP’ BİR TERCEME ÜZERİNE ELEŞTİREL-ANALİTİK BİR İNCELEME

ÖZET

Bu çalışmada, Edhem Eldem’in Şanizade Mehmed Ataullah Efendi’nin *Şanizade Tarihi*’nin Voltaire metniyle benzerliğini kendi alanıyla tutarlı olarak daha ziyade bir tarihçi gözüyle fakat yine de çeviri kavramlarına değinerek incelediği “Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi” başlıklı yazısı çeviribilimsel bir bakış açısıyla ve özellikle çeviri tarihi çerçevesinde incelenmektedir. Eldem’in 19. yüzyılda Osmanlı kültür dizgesindeki tercüme pratiğini modern çeviri normlarıyla karşılaştırması, tarihsel çeviribilim araştırmaları açısından kıymetli bir katkı sunmaktadır. Ancak Eldem’in “tercüme”yi genellikle sabit ve değişmez bir yöntem olarak ele alması, tarihsel çeviribilim perspektifinin daha esnek, eyleycilere ve bağlama dayalı analiz anlayışıyla çelişmektedir. Ayrıca Eldem’in tarihsel bir inceleme çerçevesinde de olsa “tercüme yoluyla taşıyır ve tahrif” görüşüne yaklaşımı, çeviribilimsel analizde daha geniş bir perspektifin gerekliliğini gözler önüne sermektedir. İlâveten, Osmanlı kültür dizgesinde o dönemki ifadesi ve kapsamıyla *terceme* pratiğinin bugünkü modernizm etkili kapsamına kıyasla daha çeşitli bir uygulama pratiği olduğunun altını çizmemizi sağlamaktadır. Bu çalışma, Eldem’in tarihçi kimliğiyle çeviribilimsel analiz arasında güçlü bir köprü kurarken, tarih incelemeleri analitik düzleminde çeviri analizine olabilecek katkıları da eleştirel bir bakış açısıyla irdelemektedir.

Anahtar kelimeler: Çeviri Tarihi, Terceme, Osmanlı Terceme Pratiği, Esinlenme, Seçici Temellük

REVISITING “HAYRETÜ’L-AZİME Fİ İNTİHALATİ’L-GARİBE”: A CRITICAL-ANALYTICAL ANALYSIS ON A ‘WEIRD’ TRANSLATION-AS-TERCEME

ABSTRACT

This study examines Edhem Eldem’s article titled “Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi” in which he investigates the similarities between the *Şanizade Tarihi* of Şanizade Mehmed Ataullah Efendi and the text of Voltaire, mainly through the lens of historical sciences but with references to key concepts of translation studies and translation history. Eldem’s comparison of the translation practices in 19th-century Ottoman society with modern translation norms provides a valuable contribution to the field of historical translation studies. However, Eldem’s treatment of ‘translation’ as a fixed and unchanging method contrasts with the more flexible, agent- and context-dependent approach of historical translation studies. Moreover, Eldem’s interpretation of “distortion and alteration through translation” in the historical context highlights the necessity for a broader perspective in translation analysis and helps prove that it covered a broader array of textual practices compared to today’s modernist conceptualisation. This study critically examines how Eldem bridges the gap between his historian identity and translation analysis, while emphasizing the importance of a critical perspective in exploring the potential contributions of translation analysis within its historical context.

Keywords: Translation History, Terceme, Ottoman Translation Practice, Inspiration, Selective Appropriation

* Dr. Öğr. Üyesi, Haliç Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, İstanbul/Türkiye. E-posta: erdemakgun06@gmail.com / Asst. Prof. Dr., Haliç University, Faculty of Arts and Sciences, Department of English Translation and Interpreting, İstanbul/Türkiye. E-mail: erdemakgun06@gmail.com

Giriş

Bu çalışmada Edhem Eldem’in (2013) “Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi” başlıklı ve daha ziyade bir tarihçi bakış açısıyla kaleme alınmış yazısında Şanizade Mehmed Ataullah Efendi’nin *Şanizade Tarihi*’ndeki (1867) mukaddimesinin Voltaire’in bir metni ile Eldem’in (2013) ifadesiyle “hayrete düşüren” (s. 18) benzerliği üzerine söylediklerinin çeviribilimsel bir bakış açısıyla eleştirel bir incelemesi yapılacaktır.

Bu çalışmanın temel amacı, Edhem Eldem’in (2013) “*Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi*” başlıklı makalesini tarihsel çeviribilim araştırmaları (historical translation studies) çerçevesinde kuramsal bağlamda inceleyerek, söz konusu çalışmada sunulan çeviri kavrayışını tarihsel çeviri normları ve pratikleri açısından değerlendirmektir. Eldem’in (2013) 19. yüzyıl Osmanlı entelektüel ortamında gerçekleşen Osmanlı tercüme pratiklerini modern çeviribilim normları (ör. sadakat, orijinallik, tam çeviri gibi) ile kıyaslamaya dayalı yaklaşımı, tarihsel bağlama duyarlı çeviribilimsel analiz perspektifleriyle eleştirel biçimde karşılaştırılmaktadır. Bu kapsamda çalışma, çevirinin tarih incelemeleri çerçevesinde sabit, evrensel ve normatif bir yönetime dayalı bir eylem değil; aksine, dönemin kültürel, sosyo-politik ve ideolojik yapıları doğrultusunda şekillenen, özneye ve bağlama bağlı bir pratik olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca Eldem’in (2013) tarihsel analizindeki bazı kavramsal tercihler (örneğin, “tercüme yoluyla taşıyıcı ve tahri” söylemi [s. 20]), tarihsel çeviribilim analizi açısından yeniden yorumlanmakta ve tarih ile çeviribilim arasında kurulabilecek kavramsal köprüler tartışmaya açılmaktadır.

Bu inceleme kapsamında ilk başta Eldem’in (2013) Voltaire ve Şanizade bağlantısına dair sunduğu çeviri ile alakalı temel savlar incelenecektir. Bu incelemeyi takiben, Eldem’in (2013) analizinin öncelikle tarihsel çeviribilim araştırmaları yaklaşımıyla örtüştüğü noktalar, ardından da tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısı ile bu analizde aslında nelerin görülebileceğinin bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır.

Yöntem

Bu araştırmada, nitel araştırma yaklaşımlarından metin temelli eleştirel çözümleme yöntemi benimsenmiştir. Edhem Eldem’in (2013) yukarıda anılan metni, tarihsel çeviribilim araştırmalarının öncü kuramcılarının olan Parker (2002), D’hulst (2001), Levend (1984) gibi isimlerin görüşleri doğrultusunda çözümlenmiştir. Çalışmada, özellikle ‘tercüme’ ve ‘terceme’ kavramlarının dönemsel anlam alanları, işlevselliği ve üretim pratikleri kapsamında nasıl inşa edildiği analiz edilmiştir. Eldem’in (2013) tarihsel bir figür olarak konumlanması ve çeviriye ilişkin yaklaşımındaki normatif dil, tarihsel çeviri kuramlarının bağlama dayalı, göreceli ve çok katmanlı yapısına göre değerlendirilmiştir. Analiz sürecinde, çeviri tarihinin sadece metinsel karşılaştırmalarla sınırlı kalmaması gerektiği; üretim ve dolaşım koşullarının, metinlerarası ilişkilerin, aktarımsal stratejilerin ve dönemin bilgi üretim ağlarının dikkate alınmasının zorunluluğu vurgulanmıştır. Ayrıca çalışmada benimsenen yöntemin temelinde, daha önce de vurgulandığı üzere çeviri eyleminin yöntemsel sabitlikten ziyade, stratejik çeşitlilik ve aktarıcının (çevirmenin) toplumsal konumlanışı üzerinden şekillenen bir pratik olduğu savı temel alınmıştır.

Eldem'in Voltaire - Şanizade Bağlantısı Üzerine Temel Savları

Edhem Eldem (2013) bu yazısında Şanizade'nin *Şanizade Tarihi* (1867) eserinin mukaddimesinin neredeyse olduğu gibi Fransız filozof Voltaire'den alındığını iddia etmekte ve bunun ne anlama geldiği üzerine fikirlerini örnekler ile beyan etmektedir. Edhem Eldem (2013), bir vakanüvis olan Şanizade'nin (1867) bahsi geçen mukaddimesinde Diderot ve d'Alembert'in 1751-1772 yılları arasında yayımladıkları meşhur *Encyclopédie* adlı eserin sekizinci cildinde yer alan ve Voltaire tarafından yazılmış "Histoire" (Tarih) maddesini kaynağını belirtmeksizin intihal derecesinde "kullandığını" (s. 19) iddia etmektedir.

Bu Voltaire - Şanizade bağlantısı üzerine olan analizinde Eldem (2013), alt başlıklara dallanıp budaklanan iki temel nokta üzerinde durmaktadır. İlk olarak "yenilikçi ve aydın olarak gösterilen" (s. 19) Şanizade'nin "Aydınlanma'nın en önemli düşünürlerinden olan" (s. 19) Voltaire'i tanıtmaktan çok ondan "intihalde bulunduğunu" (s. 19) öne sürer. Devamında "Şanizade'nin bu foyasının" (s. 19) neden keşfedilmemiş olduğunu sorgulayan Eldem (2013), hem o dönemde okurlar arasında Voltaire'e hâkim olup bu "apartma"dan (s. 20) şüphelenecek çok insan olmadığını hem de "zaten kaynaklarını pek zikretmeye alışık olmadığı anlaşılan Şanizade'nin" (s. 19) Voltaire'i bilinçli bir şekilde metnine dahil ettiğini fakat kaynağını kastî olarak sakladığını çünkü o dönemde Osmanlı kültüründe dinsizlikle birlikte anılan "Voltaire'den *mülhem* bir mukaddime yazdığını" (s. 19, vurgu bana aittir) mukaddimesini sunduğu II. Mahmut'a da belirtmekten çekinmiş olabileceğini ifade eder.

"Şanizade'deki Voltaire etkisinin" (s. 20, vurgu bana aittir) fark edilmemesinden hatta bu "esinlenme"den (s. 27) hiç şüphelenilmemesinin ardından, Eldem (2013) üzerinde durduğu ikinci noktada ise Voltaire'in metninin bu "kuşa çevrilmiş" (s. 20) hali olan mukaddimenin birçok açıdan kaynağından farklı ve haliyle "hatalı bir tercüme" (s. 20) olduğunu, Şanizade'nin ilgisizlik ve bilgisizlikten Voltaire'in metnindeki bazı kısımları atladığını (örneğin "Yunanlılar ile Romalıları tefrik edemeyip 'Rumiyan' sözünü her ikisi için de kullanması", s. 25), uygunsuzluk kaygısıyla atlamalar hatta kendince metne eklemeler yaptığını (örneğin "kendi kralını dünyanın en büyük kralı sayıp kralının kitabını okuduğunda kendisine maaş bağlayacağını düşünen" tarihçilerden ve Türkler ile Müslümanlardan bahsedilen kısımlar, s. 26) ve de Voltaire'in söylediklerini değiştirdiğini (örneğin "Şanizade doğrudan kendini örnek vererek yerel bir boyut kazandırmak için Fransa'yı Osmanlı topraklarına, Saine ve Loire'ı Nil ve Tuna'ya dönüştürerek Voltaire'in sözlerini çevirir, s. 27) öne sürmektedir.

Tarihsel Çeviribilim Araştırmaları Bakış Açısı ile Örtüşen Noktalar

Eldem'in (2013) yukarıda belirtilen savlarından yola çıkarak çeviribilimsel bir analizde değinilmesi gereken temel bir nokta bulunmaktadır. Aslında bir tarihçi olan Eldem'in yukarıda değinilen incelemesi gayet betimleyici, detaylı ve tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısına da oldukça yakın bir analizdir fakat yine de bunu yaparken atlanılan ve "terceme"nin kavramsal olarak ele alınması hususunda düşündüren bazı noktalar da bulunmaktadır.

Bu analizinde Eldem'in (2013), "çeviri" (s. 27) yerine genelde "terceme" olmasa da "tercüme" ifadesini kullanması 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı'da metin üretimi pratiklerini çeviribilimsel açıdan düşününce gayet yerinde bir karardır; Eldem'in (2013) Osmanlı geleneği ve geçmişine hâkim olması bunun başlıca sebebi sayılabilir.

Eldem’in (2013) incelemesinin tarihsel çeviribilim analizini çağrıştırdığını düşündüren noktalardan ilki Eldem’in (2013) Şanizade’nin Voltaire’i “kullanma” (s. 20) biçimlerini tasvir ederken “tercüme” (ss. 20-26) dışında birçok terim ve ifade daha kullanması ve yer yer bunlara yöntem¹ de demesidir (örneğin ss. 20-26). Öncelikle bu ifadeleri kısaca örneklemek, ardından da Eldem’in (2013) analizinde bu ifadeleri kullanmasının ne anlama geliyor olduğunu incelemek yerinde bir adım olacaktır. Şanizade’nin Voltaire’i kendi mukaddimesinde kullanma şekillerini Eldem (2013) “mülhem” (s. 19), “esinlenme” (s. 27), “etkilenme” (s. 20), “kısmen tercüme” (s. 23), “uyarlama” (s. 24), “oynama” (s. 27), “basitleştirme” (s. 25), “ilave etme” (s. 26), “ekleme yapma” (s. 26), “atarak oluşturma”, “muğlaklaştırma” (s. 25), “seçici yöntem” (s. 20) gibi terim ve ifadelerle anlatmaktadır. Bu ifadelerin hepsi Eldem’in (2013) Şanizade’nin metnine bakış açısını aynı yönden desteklemektedir yani Eldem’e (2013) göre Şanizade’nin metni kaynağı gizlenmiş, bilinçli müdahalelerle değiştirilmiş ve Şanizade tarafından sahiplenilmiş bir tercümesidir.

Eldem’in (2013) incelemesinde yer verdiği bu terminoloji ve ifade çeşitliliği 19. yy.ın ilk yarısında Osmanlı edebi dizgeleri içerisindeki *terceme* pratiğinin çeşitliliğine işaret etmektedir. Eldem’in (2013) bu incelemesi, erek metnin kaynağını/kaynaklarını değiştirerek çeşitli şekillerde yeniden yazma geleneğini akla getirir; bu da Parker’in (2014) şu tespitini örneklendirmektedir: “[ö]zetle, *terceme* hem ‘kelimesi kelimesine’ dilden dile aktarımı, hem de kaynak metne bir ölçüde bağlı kalarak ama aynı zamanda *terceme* edenin kişisel görüşlerine ya da başka kaynaklara dayanarak genişletilmesini, ya da eksiltilerek üretilmesini, başka bir deyişle, bir yeniden yazım pratiğini kapsıyordu” (s. 42). Eldem’in (2013) bu incelemesinde de bizzat vurguladığı üzere, “[g]erçekten de ‘geleneksel’ Osmanlı kültüründe başkalarının eserlerinden isimlerini zikretmeden alıntı yapmak veya ilham almak çok yapılan ve bu anlamda modern intihal kavramıyla hiçbir alakası olmayan bir davranıştı” (s. 27). Bu ifade ve hatta kendisinin bu adımları yöntem olarak adlandırması da onun bu geleneğe yabancı olmadığını gösteren ayrı bir detaydır.

Bunun yanı sıra Eldem’in (2013) incelemesini tarihsel çeviribilim araştırmaları analizine yaklaştıran birkaç nokta daha bulunmaktadır. Eldem’in (2013) bu incelemesinde bahsettiği gibi bir metin arkeolojisi sunması, kaynak ve erek metinlerin (her ne kadar kendi bu çeviribilimsel terminolojiyi kullanmıyor olsa da) üç ölçüde dayalı mukayeseli analizini vermesi (ss. 22-27), çeviribilimsel sayılabilecek “yerel bir tat verme” (s. 24) ve “uygunlaştırma yöntemi” ifadelerini analizinde etkin şekilde kullanması (ss. 25-27), kısmî de olsa dönem (hâkim normlar açısından) ve mütercim Şanizade hakkında (ders vermesi, vakanüvisliği gibi) art alan bilgisini analizi öncesinde vermesi (ss. 18-19), doğrudan ele almasa da Şanizade’nin mukaddimesinin “ideolojik bir boyutu” olduğunu (s. 23) söyleyip bunun II. Mahmud için hazırlanıp sunulduğunu ve beğenildiğini belirterek dolaylı yoldan bir patronaj ilişkisini ve ilgili dinamikleri akla getirmesi (ss. 19-20), Şanizade’ye (1867) kaynak vazifesi gören metnin de aslında birden fazla kaynağın bir araya getirilmiş (çeviribilimsel ifadeyle “uzlaştırılmış”) olduğuna değinmesi (s. 21), Şanizade’nin “bilinçli” (s. 19) hareket ederek Voltaire’i gizlediği iddiasında Şanizade’yi bilinçli bir özne olarak konumlandırması ve uyarlama (adaptation)-sadık tercüme (faithful translation) gibi bir çeviribilimsel tartışmaya değinmesi (s. 24) bu yaklaşıma örnek adımlar olarak değerlendirilebilir.

¹ Yöntem kelimesi burada Eldem’in yaklaşımı açısından vurgulanmıştır, bu kelimenin terminolojik olarak sorunlu olduğuna ve nedenine ileride değinilecektir.

Tarihsel Çeviribilim Araştırmaları Bakış Açısı ile Görülebilecekler

Ne var ki Eldem'in (2013) yukarıda belirtilen noktalara doğrudan ya da dolaylı olarak değinmesine rağmen bu analizinde tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısına göre geliştirilmesi ve özellikle bahsedilmesi gereken unsurlar saptanmaktadır. Eldem'in (2013), Şanizade'nin Voltaire'i kullanma biçimlerini anlatmak için "apartma" (s. 27), "tahrif ederek kullanma" (s. 26), "[bu mukaddime] tercümeden çok fakirleştirme, kuşa çevirme[dir]" (s. 25) ve Collins sözlüğüne göre "inadequate or inaccurate imitation" (yetersiz veya yanlış taklit) olarak tanımlanan "karikatürleştirme" (s. 25) gibi ifadeler kullanmasının nedeni aslında kendisinin şu görüşü dikkate alınınca belirginleşmektedir: "Osmanlı ve Türk tarihçiliğinde ve hatta *edebiyatında* intihal bir yana, *tercüme yoluyla taşıyır, tahrif ve sansürün* sıklıkla başvurulan [...] bir yöntem olmasıdır" (s. 20, vurgular bana aittir). Halbuki çeviribilimsel açıdan analiz edilse burada vurgulanacak asıl noktalar, Eldem'in (2013) kullandığı "tercüme" ifadesinden bu pratikler bütününe "terceme" demek ve de "terceme"nin kültür ve döneme bağlı bir kavram olup (Paker, 2002, s. 127) Ahmed Midhat'ın (Demircioğlu, 2009, s. 155) *terceme yollu yazma* stratejilerini (harfiyyen terceme, mealen terceme, aynen terceme, taklid eylemek, terceme ve tahrir etmek, hükmünü terceme etmek, tahvil etmek, nakl etmek, tadilat icra etmek, tertibat ve taksimat-ı esasiyesini taşıyır et(me)mek vb.) örnekleyecek şekilde geniş kapsamlı ve terceme yollu bir metin oluşturma pratiği şeklinde ele alınması olurdu çünkü Şanizade'nin *Tarih*'inin (1867) kullandığı tek kaynak, Eldem (2013) sadece o yabancı kaynak temelinde intihal dese de, Voltaire değildi; Şanizade metnini önceki birçok yerel kaynağı da *derc ederek, bir araya getirerek* (compilation) oluşturmuştu (TDV, t.y.).

Bu nedenle çeviribilimsel bir analiz Şanizade'nin (1867) mukaddimesini terceme yollu ve modern öncesi benzetme düzeni temelinde üretilmiş bir metin; bir "katkılı aktarım" (Paker, 2014, s. 71) pratiği olan *te'lif* olarak ele alınmalıdır. Eldem'e (2013) göre Şanizade birden fazla kaynağı erekle kültür dizgesindeki normlar dahilinde "uyarlamış" (s. 24), "uygunlaştırmıştır" (s. 25); bunu örnekleyen iki noktada Eldem (2013) şunları demektedir: "Şanizade bu *yargıyı olduğu gibi kabul edip aktarmışsa da*, Çin örneğini pek ilginç bulmamış olacak ki *onun yerine* uzun uzadıya Sultan I. Murad'ın Kosova zaferini anlatmayı seçmişti" (italik vurgular makale yazarına aittir, s. 26) ve "[b]ir bakıma 'ne şiş yansın ne kebab' türünden bir davranışla *umumi dediği la-dini tarihleri savunabilmek için* kutsal tarihin mükemmelliğini de vurgulamak *zorunda kalmıştır*" (italik vurgular makale yazarına aittir, s. 26). Bu iki ifadeden de anlaşılacağı üzere Şanizade (1867) aslında "*asıl fikri tebdil etmeden*" kaynaktaki "*hükmü terceme etmiş*" (Demircioğlu, s. 155) yani kaynak ve erekle metinleri, *uzlaştıarak* ve kendinden de bir şeyler katarak bu terceme yollu metni *te'lif* etmiştir. Eldem'in (2013) Şanizade için "seçici yöntemle [...] Voltaire'in asıl metnine önemli kesinti ve eklemeler getirerek işine geleni kullanmış, işine gelmeyen bırakmış, bazı yerleri de tamamen kendi ağzından tamamlamıştır" (2013, s. 20) ifadesi tarihsel çeviribilim araştırmaları açısından incelendiği takdirde Akdoğan-Özdemir'in (2018) düşünür-tercümanlara yönelik çeviribilimsel analizinin sonuçları ve değindiği "seçici temellük etme" (selective appropriation) (s. 106) kavramı ile ters düşmekte ve Paker'in (2014) şu tespitine işaret etmektedir: "[T]e'lif, çoğunlukla yabancı sayılabilecek kaynak ya da kaynaklara dayanan, kısmen terceme olabilen, kısmen yazarın katkılarıyla üretilen bir eser[dir]" (s. 38).

Tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısına başvuran böylesi bir analizde bulunması gerekli olan bir diğer nokta, Eldem'in (2013) şu ifadesinde gizlidir: "Şanizade'nin yaptığı'nın Voltaire'den bir eser tercüme etmek ya da Voltaire'i tanıtmaktan çok, aslında Voltaire'den

intihalde bulunmak olduğuna göre [...]” (s. 19). Bu ifadeden de anlaşılabilirliği üzere Eldem (2013) Şanizade analizinde, benzer çerçevede ve tarihsel çeviribilim araştırmalarına dayanarak Akbaş’ın Gircikyan’a (2011), Demircioğlu’nun Ahmed Midhat’a (2009) ve Ayluçtarhan’ın da Abdullah Cevdet’e (2012) yaklaştığı gibi yaklaşmamaktadır. Elbette ki Eldem temelde bir tarihçidir, çeviribilimci değil fakat çeviribilim kavram ve yöntemleri kullanarak bunlara dair yargıda (foyası ortaya çıkmak, apartmış, kendisinin gibi gösterip intihal yapmış, kuşa çevirmiş, eklemeler-çıkarmalar yapmış ve bu hatalı vb.) bulunmakta ve bunları tartışmaya açmaktadır; bu nedenle de bizzat çeviribilimin kuramsal ve kavramsal zemininde detaylıca incelenmelidir. Diğer bir ifadeyle, Eldem (2013) Şanizade’yi Voltaire’i tanıtan bir *etkin özne* (agent) (Even-Zohar, 2002, s. 172) ve *seçim* yapıcı (*option maker*) (Even-Zohar, 2002, s. 166) olarak değerlendirme yönünden yeterince bahsetmemektedir. Halbuki tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısını takip eden bir analizde mutlaka değinilmesi gereken bir nokta, Şanizade’nin kendi döneminde bir *etkin özne* hatta mütercim-hekim ve mütercim-vakanüvis olduğu ve Voltaire’i tanıtmak için de kaynağını erekle terceme yoluyla uzlaştırmış olabileceğidir çünkü daha önce de yaptığı gibi Şanizade, “Avrupa’da neşredilen birçok tıbbî eseri *tek başına tercüme etmiş* ve diğer faaliyetleriyle de *modern tıbbın yerleşmesini sağlamıştır*. Onun dikkate değer bir yanı da eski tıp terimlerini yeniden değerlendirmesi, yeni tıbbı ait eksiklikler için *yeni terimler türetmesidir*” (italik vurgular makale yazarına aittir, TDV, Ziya Yılmaz). Ne var ki Eldem (2014) “Début des Lumières Ou Simple Plagiat? La Très Voltairienne Préface de L’Histoire de Şanizade Mehmed Ataullah Efendi” (Aydınlanma’nın Başlangıcı mı Yoksa Basit bir İntihal mi? Şanizade Mehmed Ataullah Efendi Tarihi’nin Hayli Voltaireimsi Önsözü) başlıklı makalesinin genelinde bu soruya intihal cevabını vererek ilk ihtimali geri planda tutmaktadır. Öte yandan Eldem’in (2013) Şanizade’nin Voltaire’i “kullanması” (s. 20) ifadesi de böylesi bir tarihsel çeviribilim araştırmaları analizinde değerlendirilebilir çünkü kullanmak kelimesi TDK’ya (t.y.) göre “bir şeyden belli bir amaçla yararlanmak” olarak tanımlanmaktadır. Bu noktadan hareketle Şanizade’nin Voltaire’i tanıtmak amacı doğrultusunda ondan bir nevî *ateş aldığı* (‘iktibas’ için Kubbealtı Lugatı, t.y.), faydalandığı ve onu “ithal ederek yenilik oluşturduğu” (Even-Zohar, 1997, s. 169, çeviri bana aittir) da söylenebilir.

İncelemesinde yer verdiği “kısmen tercüme” (s. 21), “kısmen *kötü* tercümeyle izah etmek mümkündür” (s. 23, italik vurgu bana aittir) ve “Voltaire’in sözlerine kısmen *sadık* kalmakla birlikte” (s. 24, italik vurgu bana aittir) gibi ifadeler göstermektedir ki Eldem (2013) analizinde 20. yy.ın modern *orijinal* kavramı ve 21. yy.ın “tam çeviri” (translation proper) ve “sadakat” (fidelity) normlarına dayanmaktadır. Bununla birlikte, tercemeyi “yeterlilik” (adequacy) - “kabul edilebilirlik” (acceptability) ikili zıtlığında ele alan ve “terceme”yi kültüre ve döneme bağlı bir pratik olarak vurgulamayan yaklaşımı nedeniyle de tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısına dayanan bir analiz çerçevesinde tartışılması ve geliştirilmesi gereken noktalarının detaylıca belirtilmesi gerekmektedir. Ayrıca böyle bir yaklaşımı benimseyen çeviribilimsel bir analiz, o dönemdeki terceme pratiğinin Şanizade ve mukaddimesini beğenisine sunduğu hatta ileride onu azleden II. Mahmud arasındaki patronaj ile ilişkisine; bununla birlikte hedeflenen okuyucu ve kullanılan dil gibi açılardan etkileşimine; uyguladığı oto/sansüre (II. Abdülhamid öncesine atıfla, Konca, 2018) ve de bunların Şanizade’nin (1867) mukaddimesinin önsöz (preface) gibi yan metinsel öğelere nasıl yansıdığına da bakıp (bkz. Akbaş, 2011) “ilişkisel düşünmeye” (relational thinking) (Even-Zohar, 1997, s. 15) dayalı daha detaylı bir inceleme sunabilir.

Sonuç

Eldem'in (2013) duygularını dili ve analizi ile bir hayli hissettirdiği bu incelemesi, temel anlamıyla Agâh Sırrı Levend'in (1984) "Eski edebiyatımızda 'terceme', bugünkü 'çeviri'yi aşan geniş bir anlam taşır" (s. 80) ifadesini ve Parker'in (2002) "terceme'nin kültüre ve döneme bağlı bir kavram" (s. 127, çeviri bana aittir) ve pratikler bütünü olarak görülmesi gerektiği haklı savını örneklemektedir. D'hulst'ün (2001) sorduğu soruların bazılarına² cevaplar içerecek nitelikte olup tarihsel çeviribilim bakış açısını benimseyen bir analize yukarıda değinilen birçok açıdan yaklaşmayı başarmış olan bu incelemesi ile Eldem'in (2013), yine de 19. yy.ın Osmanlı'daki terceme kavram ve pratiğini 20. ve 21. yüzyılların modern 'orijinal' kavramı, 'tam çeviri' ve sadakat normları dahilinde değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Şanizade'nin Voltaire'i "tercüme yoluyla tağyir ve tahrif" (s. 20) ettiğini düşünerek dönemin terceme pratiğini ve genel itibarıyla çeviri kavramını nispeten sınırlı ele alması; bununla birlikte çeviribilimsel analizde daha değişken ve kişiye bağlı adımları anlatan *strateji* yerine daha sabit ve değişmez olan *yöntem* terimini kullanması gibi yukarıda bahsedilen birkaç açıdan çeviribilim tarih araştırmaları bakış açısıyla yapılacak bir analiz çerçevesinde dikkatle ve yeniden tartışılması gereken hususlardır. Bu noktada aslında Eldem'in bir tarihçi olduğunun ve buna rağmen çeviribilimsel analize bu kadar yakın, kapı aralayacak bir incelemede bulunduğu da bir kez daha altı çizilmelidir. Eldem'in (2013) tarihçilerin "sorudan çok şekle önem verilmesi illeti" (s. 20) eleştirisini yapması ve de "19. yüzyılın ilk yarısının yazar ve çizerlerinin nasıl bir entelektüel ortam içinde hareket ettikleri, hangi kaynaklara ulaştıkları, ne gibi ağlar oluşturdıkları, nasıl çalıştıkları, nasıl ürettikleri, ürettiklerini nasıl paylaştıkları, Osmanlı dünyası içinde cemaatler arasında, dışında ise başta Avrupa'yla ama başka bölgelerle de nasıl ilişkilerin ve alışverişlerin geliştiği konusunda bildiklerimizin azlığı kaygı vericidir" (s. 27) deyip bizzat bu yönde *ilişkisel* düşünerek bir analiz sunması, tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısına yaklaşmaktadır. İlaveten, tarih alanındaki eleştirilerini sunarak ve böyle bir analizin gerekliliğine dolaylı yoldan işaret ederek adeta tarihsel çeviribilim araştırmaları bakış açısına çağrı (a call for Historical Translation Studies perspective) niteliğinde bir analiz sunuyor olması açısından, Eldem'in (2013) bu incelemesi oldukça kıymetlidir.

Dolayısıyla bu çalışma, Eldem'in tarihçi kimliğiyle kaleme aldığı ve çeviribilim kavram ve yaklaşımlarına da başvurarak oluşturduğu bu analizden yola çıkarak, çeviribilim ile tarih disiplini arasındaki kesişim noktalarında yeni tartışma alanları açmayı amaçlamıştır. Bu durum, yalnızca dikkat çekici bir metodolojik yakınsamaya değil, aynı zamanda tarih-çeviribilim kesişiminde geliştirilebilecek yapıcı bir akademik diyaloga da işaret etmektedir. Tarih ve çeviribilim arasındaki etkileşimlerin verimli biçimde tartışmaya açılması, yalnızca çeviribilimciler için değil, tarihçiler ve edebiyat araştırmacıları için de yeni açılımlar sunabilecek bir potansiyele sahiptir. Bu bağlamda çalışmanın hedef kitlesi yalnızca çeviribilimcilerle sınırlı olmayıp, kültür tarihi, entelektüel üretim ağları ve edebi dolaşım gibi konularla ilgilenen farklı disiplinlerden araştırmacıları da kapsamaktadır. Haliyle çalışmanın temel odaklarından biri de bu yakınsamanın altını çizmek ve daha da geliştirilebilecek yönlerini göstermektir. Bu çerçevede, çalışma sadece çeviri metinlere değil; aynı zamanda çeviri kavramı üzerine geliştirilen düşünsel üretilere de odaklanmaktadır. Zira çeviri nedir, nasıl tanımlanır, neyle özdeşleştirilir gibi sorular, çeviribilimin merkezî kavramsal tartışmaları arasında yer alır. Çeviri pratiklerinin ve kavramlarının bu şekilde tarihsel

² Quis (who), quid (what), ubi (where), quibus auxiliis (with whose patronage), cur (why), quomodo (how it is processed), quando (when), cui bono (with what function).

bağlam içinde nasıl evrildiğini farklı disiplinlerin etkileşiminde incelemek hem kuramsal hem de yöntemsel düzeyde yeni sorgulamalar için zemin oluşturmaktadır.

Sonuç olarak bu makale, Eldem’in analizini çeviribilimsel bir metaanaliz çerçevesinde değerlendirerek, Türkiye’de tarihsel çeviri çalışmaları alanının kuramsal olarak zenginleşmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu katkı, yalnızca mevcut yaklaşımları yorumlamakla sınırlı kalmayıp disiplinlerarası diyalogun derinleşmesi, farklı alanların birbirinden beslenmesi ve çeviri araştırmalarının kavramsal sınırlarının yeniden düşünülmesine yönelik bir çağrı olarak da değerlendirilebilir.

Extended Abstract

This study presents a critical and analytical examination of Edhem Eldem’s (2013) article *Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi* from the perspective of historical translation studies. In this article, Eldem (2013) investigates the similarities between the introduction (mukaddime) of Şanizade Mehmed Ataullah Efendi’s *Şanizade Tarihi* (1867) and Voltaire’s “Histoire” entry in the *Encyclopédie* which was composed by Diderot & d’Alembert between 1751-1772. While Eldem approaches this issue primarily as a historian, his analysis indirectly invokes several translation-related questions, especially those pertaining to textual transfer, intertextuality, and adaptation. The present study reinterprets Eldem’s (2013) argument through a translation studies framework and explores how historical translation practices in the 19th-century Ottoman Empire differ from modern translation norms.

The primary objective of this article is to reassess Eldem’s (2013) interpretation of Şanizade’s alleged appropriation of Voltaire’s text by situating it within the broader theoretical framework of historical translation studies. The article challenges Eldem’s (2013) implicit assumption that translation operates as a fixed, normative method and instead proposes a contextual and agent-oriented understanding of translation (or more appropriately, *terceme*) within the Ottoman literary system. Drawing on the work of scholars such as Saliha Parker, Lieven D’hulst, and others, the article argues that translation in pre-modern Ottoman culture should be seen not as a deviation from fidelity, but as a multi-layered textual practice shaped by socio-political structures, ideological demands, and individual agency.

The article adopts a qualitative, text-based critical analysis method. Eldem’s (2013) article is examined in light of conceptual and methodological tools from historical translation studies. The analysis highlights the terminological richness in Eldem’s (2013) account of Şanizade’s work; terms such as “inspiration,” “selective method,” “simplification,” “adaptation,” “addition,” and even “caricaturization” indicate a spectrum of rewriting strategies that extend beyond the modern notion of ‘faithful translation’. These terminological choices, albeit not formulated through the lens of translation theory, provide a fertile ground for cross-disciplinary re-reading.

Eldem (2013) contends that Şanizade “plagiarized” Voltaire by integrating large parts of his text into the preface without acknowledgment. He further suggests that the act was deliberate, possibly due to the ideological and religious sensitivities of the time, especially under Sultan Mahmud II’s reign. However, the current study offers an alternative interpretation: Şanizade’s appropriation may be better understood as part of a cultural practice of *te’lif* — a hybrid writing strategy that involved translating, adapting, and integrating various sources, both local and foreign, in accordance with the expectations of the target audience and prevailing norms.

One of the central critiques levelled against Eldem (2013) is his reliance on modern concepts such as “plagiarism,” “distortion,” and “inadequate translation,” which obscure the historicity and fluidity of 19th-century Ottoman textual practices. The article argues that instead of labeling Şanizade’s work as a flawed translation, it is more accurate to frame it as a form of *selective appropriation* — a practice widely accepted in Ottoman intellectual circles at the time. In this light, Eldem’s (2013) analysis inadvertently adopts a modernist lens that privileges originality, authorial integrity, and fidelity whereas Ottoman translation culture operated on a spectrum of textual borrowing, adaptation, and rewriting.

Furthermore, this article emphasizes the need to view Şanizade as a culturally and politically embedded agent rather than a passive or deceptive translator. Şanizade’s diverse roles — as a historian, physician, and bureaucrat — reveal his active participation in the production and circulation of knowledge. His selective engagement with Voltaire’s text, including the omission of certain passages and the addition of locally relevant content, suggests a strategic response to ideological constraints, cultural expectations, and patronage dynamics. In doing so, Şanizade not only introduced Enlightenment ideas into the Ottoman sphere but also reshaped them in line with his own epistemological and rhetorical agenda.

This article also contributes to the ongoing discussion about the relationship between history and translation studies. Eldem’s (2013) work exemplifies a methodological intersection in which historical inquiry converges with textual analysis. However, the present article proposes a more balanced interdisciplinary approach — one that acknowledges the historian’s contribution while also integrating the theoretical insights of translation studies. In particular, the article draws attention to concepts such as *relational thinking*, *culture repertoire*, and *agent-driven transfer* (Even-Zohar) to reinterpret Şanizade’s textual strategies.

The broader aim of this study is to foster a productive dialogue between historians and translation scholars. It calls for a rethinking of pre-modern translation practices not through the normative standards of the 20th and 21st centuries but through historically grounded, culturally sensitive frameworks. This shift not only enriches our understanding of Ottoman intellectual history but also invites a more nuanced conception of translation as a historically evolving and ideologically inflected practice.

In conclusion, the article demonstrates how Eldem’s (2013) analysis, despite its modernist overtones, offers valuable insights when recontextualized through the lens of historical translation studies. By repositioning Şanizade as an agent of cultural transfer and reframing his practices within the epistemological landscape of his time, the article contributes to the conceptual deepening of translation history in Türkiye. It also encourages further interdisciplinary engagement across history, translation studies, and literary criticism, urging scholars to explore how textual movements across languages, cultures, and epochs are shaped by the dynamic interplay of agency, ideology, and context.

Kaynakça

- Akbaş, M. (2011). Between translation and adaptation: Turkish editions of Ganot’s *Traité*. F. Günergün & D. Raina (Ed.), *Science between Europe and Asia* (ss. 177-191). Springer.
- Akdoğan-Özdemir, F. (2017). *Turkish Translations of Self-Help “Success” Books: A Collage/Bricolage of Moral Narratives and New Life Ethics*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. Boğaziçi University.
- Akdoğan-Özdemir, F. (2018). Osmanlı’da Tanzimat’tan sonra felsefe tercümeleri ve düşünür-tercümanlar. *JTS / TUBA*, 49 (1), 257-279.
- Ayluçtarhan, S. (2012). İstibdada devâ-sâz tercümeler. *Toplumsal Tarih*, 222 (1), 66-73.
- Collins Dictionary. (t.y.). Caricature. *Collinsdictionary.com dictionary*. Erişim Şubat 18, 2021, <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/caricature>.
- Demircioğlu, C. (2009). Translating Europe: The case of Ahmed Midhat as an Ottoman agent of translation. J. Milton & P. Bandia (Ed.), *Agents of Translation* (ss. 131-159). John Benjamins Publishing Company.
- D’hulst, L. (2001). Why and how to write translation histories. J. Milton (Ed.), *Crop*, 6 (Special Edition), 21-32.
- Eldem, E. (2013). Hayretü’l-Azime Fi İntihalatı’l-Garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi. *Toplumsal Tarih*, 237 (1), 18-29.
- Eldem, E. (2014). Début des Lumières Ou Simple Plagiat? La Très Voltairienne Préface de L’Histoire de Şanizade Mehmed Ataullah Efendi. *Turcica*, 45 (1), 269-318. <https://doi.org/10.2143/TURC.45.0.3032671>
- Even-Zohar, I. (1997). Factors and dependencies in culture: A revised draft for polysystem culture research. *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Littérature Comparée*, 14 (1), 15-34.
- Even-Zohar, I. (2002). The making of culture repertoire and the role of transfer. S. Paker (Ed.), *Translations: (re)shaping of literature and culture* (ss. 166-174). Boğaziçi University.
- Konca-Üstünsöz, İ. (2018). II. Abdülhamid dönemi sansürünün (1876-1909) yayınlanan tercüme eserler üzerindeki etkileri. *JTS*, 49 (1), 351-368.
- Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı. (t.y.). İktibas. *Kubbealtı Lugatı*. Erişim: Şubat 18, 2021, <http://lugatim.com/s/iktibas>.
- Levend, A. S. (1984). *Türk edebiyatı tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Paker, S. (2002). Translation as terceme and nazire: Culture-bound concepts and their implications for a conceptual framework for research on Ottoman translation history. T. Hermans (Ed.), *Crosscultural Transgressions, Research Models in Translation Studies II Historical and Ideological Issues* (ss. 120-143). St Jerome Publishing.
- Paker, S. (2014). Terceme, te’lif ve özgünlük Meselesi. H. Koncu vd. (Ed.), *Eski Türk edebiyatı çalışmaları IX: metnin hâlleri: Osmanlı’da telif, tercüme ve şerh kitabı* (ss. 36-71). Klasik.

TDV (t.y.). Şanzade Mehmet Ataullah Efendi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim: Şubat 18, 2021, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sanzade-mehmed-ataullah-efendi>.

TDK (t.y.). Kullanmak. *Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim: Şubat 18, 2021, <https://sozluk.gov.tr/>

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çatışma Beyanı/Declaration of Conflict: Çalışmada kişi ya da kurumlar arası çıkar çatışmasının olmadığı beyan olunur. / It is declared that there is no conflict of interest between individuals or institutions in the study.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0